

УДК 94 (477)

ПЕРШИЙ РУДНИК ДОНБАСУ

Довжук І.В.

THE FIRST MINE OF DONBASS

Dovzhuk I.V.

У статті розглянуто заснування у 1795 р. на землі селян села Верхнього, біля балки Лисичої кам'яновугільного руднику, що поклав початок промислової розробки кам'яного вугілля в Донецькому басейні. Зазначено, що Лисичанський кам'яновугільний рудник в дореформений період являв собою мануфактурне виробництво кріпосницького типу. Він належав державі, базувався виключно на ручній примусовій праці, комплектувався робочою силою на основі кріпосного права.

Ключові слова: Донбас, кам'яне вугілля, Лисича балка, рудник, вуглевидобувна промисловість.

Вступ. Відповідно до Указу Катерини II від 14 листопада 1795 р. в комплексі з Луганським ливарним заводом в урочищі Лисича Балка був закладений перший рудник Донбасу. Він входив у структуру заводу, був одним з його підрозділів (цехів). Призначався рудник для забезпечення кам'яним вугіллям Луганського ливарного заводу, Чорноморського флоту, а також задоволення потреб промисловості й населення в паливі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми промислової розробки кам'яного вугілля Донбасу в першій половині XIX ст. розглядалися в роботах Г. Д. Бакулева, О. О. Нестеренка, С. І. Потолова, В. І. Подова та інших дослідників. Однак і сьогодні, під час активних наукових історичних досліджень, аналіз становлення і розвитку промисловості Донецького краю, як складової частини України, залишається актуальним.

Мета цієї розвідки полягає в дослідженні розвитку гірничої промисловості Луганського краю, причин закладення першого рудника в Лисичій балці та його подальшої діяльності.

Результати досліджень. Кам'яновугільне родовище в Лисичій балці на землях села Верхне, відкрите в грудні 1792 р. надвірним радником Аврамовим, виявилось унікальним. У силу особливих геологічних умов тут виходило на поверхню кілька кам'яновугільних шарів, що залягали на невеликій глибині. Ніби самою природою тут були створені всі

умови для початку розробки кам'яного вугілля в Донбасі. Відомо, що кам'яне вугілля тут намагалися добувати і раніше. Однак то була примітивна розробка шарів, що виходять на поверхню. Такий метод видобутку називався поверхневим, або кар'єрним. Були відсутні й постійні кадри гірників. Для розробки вугілля адміністрація повітів присилала на короткий час селян за нарядами [2, с. 127].

У 1794 р. К. Гаскойн побував в урочищі Лисича балка та зустрівся з Аврамовим, який вів тут розробку вугілля для Чорноморського флоту. Пізніше Гаскойн зазначав, що робота почалася не з тих пунктів, з яких варто було б. Не схвалював він і відкритий метод розробки шару. Він вважав, що розробку вугілля треба вести за правилами гірничого мистецтва, а для цього потрібні знання. Він пропонував викликати з Англії кілька досвідчених майстрів. Перший рудник Донбасу в Лисичій балці, який згодом стали називати Лисичанським, було закладено під керівництвом англійського гірничого майстра Томаса Ропера. Він приїхав у Донбас ще наприкінці 1795 р. для організації будівництва Луганського ливарного заводу і кам'яновугільних розробок. Рудник являв собою групу шахт, що розробляли свиту із семи пологих шарів потужністю 0,8-2,15 м з кутом падіння 12-18°. На перших порах рудник комплектувався робітниками з Олександрівського (Петрозаводськ) і Липецьких металургійних заводів, які надсилалися сюди Луганським заводом. Вони починали промислову розробку кам'яного вугілля, ставши першими шахтарями Донбасу [11, с. 110].

Перша шахта рудника перебувала на південному схилі балки та мала назву № 1. Глибина її становила 17 сажнів (36,21 м). Виїмка вугілля велася за допомогою горизонтальних ходів. Роботи виконувалися виключно вручну. Лише на підйомі й водовідливій застосовувалася найпростіша механізація, тобто ручний і кінний коловорот. Підйом вугілля на поверхню і відлив води проводився бочками і ящиками за допомогою ручного або кінного ворота [16, с. 101].

Потужність вугільного покладу тут становила 0,9 м. Незабаром на відстані близько сімдесяти метрів від першого в сторону Сіверського Дінця була закладена шахта № 2. Перші шахти були невеликими, тому доводилося через їхню швидку виробку вводити в дію нові. За перше півстоліття налічувалося понад 70 шахт, і кожна мала порядковий номер. Через багато років увійшло в практику присвоювати шахтам назви. Так, у 1833 р. була закладена «Митрофанівська», у 1835 р. – «Петропавлівська» [4].

Кількість шахт на копальні постійно зростала. Деякі припиняли працювати, інші відкривалися. Як правило, видобуток проводився одночасно в декількох з них. Змінивши Т. Ропера, з 31 травня 1797 р. на посаду керуючого рудником вступив Адам Сміт. У своїх рапортах він повідомляв про розвідки нових покладів вугілля, про заготівлю будівельних матеріалів та будівництво житла для гірників, про умови їхньої праці [15, с. 10].

На цьому руднику в Лисичій балці вперше в Україні та в Росії було здійснено коксування кам'яного вугілля для Луганського ливарного заводу. З цього приводу А. Сміт 19 квітня 1799 р. повідомляв Гаскойну, що в березні він закоксував 14000 пудів кам'яного вугілля з першого (головного) шару і 5000 пудів з нового шару. Цієї кількості було достатньо для роботи вагранки протягом 2-х місяців [6].

У 1797 р. залишалося нереалізованого вугілля на 8717 руб. 08 коп. Гірниче відомство звернулося до Чорноморського Адміралтейства з пропозицією купувати вугілля на руднику. У той же час воно наказало директору заводу К. Гаскойну організувати вільний продаж мінерального палива, сповістивши про це земські правління, місцеві селища, кузні та ін. Ціна за пуд встановлювалася в 4 копійки. У 1799 р. із загального видобутку в 279821 пуд вугілля було поставлено Луганському заводу 249322 пуди, а 34750 пудів продано. Хоча обсяг видобутку вугілля поступово зростав, продуктивність праці була низькою. У 1800 р. середній виробіток на одного шахтаря в день становив 13 пудів вугілля, у той час як один шахтар за розрахунками англійського майстра Родупа, за зміну міг би видобувати 20 пудів. Зразки кам'яного вугілля, видобутого в Лисичій балці, наприкінці 1797 р. були піднесені імператору Павлу I. К. Гаскойн у рапорті Соїмонову доповідав, що йому до Петербурга з Луганського заводу в трьох ящиках доставлено вугілля, у четвертому – кокс, а в п'ятому – кварц [3].

Лисичанський рудник до 1802 р. був єдиним підприємством кам'яновугільної промисловості не тільки в Донбасі, а й у всій Російській імперії. За перше десятиліття свого існування він видав 2 млн 200 тис. пудів мінерального палива. Тут усе починалося вперше. Тому важко було уникнути помилок. Були вони і в методах розробки вугілля. На перших порах кожен шар розробляли самостійними шахтами, розкриваючи шари вертикальними стволами. Число їх швидко зростало. Це викликало велику витрату коштів. Цього не міг не помітити Є. П. Ковалевський,

інспектуючи рудник. Він дійшов висновку, що головним недоліком методів ведення гірничих робіт на руднику було спорудження багатьох дорогих стовбурів. Для видобутку 110 тис. т кам'яного вугілля з 1796 по 1820 рр. тут було пройдено понад 70 підйомних стовбурів загальною довжиною більше 4 тис. м. За чверть століття верхні шари в основному були вироблені. Накопичений досвід дозволяв гірникам глибше заглянути в надра землі. У 1831 р. закладено шахту «Володимирська» на глибину 40 сажнів. Через два роки, у 1833 р., почали будувати шахту «Митрофанівська» глибиною 31,5 сажнів. У 1836 р. заклали шахту «Петропавлівська», а потім більш велику «Капітальну» [7, с. 65].

У зв'язку з відкриттям у 1837 р. Чорноморського пароплавства, що стало новим споживачем кам'яного вугілля, на Лисичанському руднику вдосконалювалися методи видобутку палива. Підготовлені шахтні поля розробляли камерною системою. Запроваджувалися технічні нововведення [10, с. 132].

У 1838 р. в основному штреку споруджуваної шахти «Петропавлівська» вперше був покладений шлях із смугового заліза довжиною 76 метрів, по якому вугілля відкочували в дерев'яних візках. Вводилися інші технічні нововведення. З 1844 р., наприклад, уперше в Донбасі відлив води став здійснюватися підйомним насосом, який приводився в дію 12-сильною паровою машиною [14, с. 48].

Як піонери вугільної промисловості, лисичанські гірники, починаючи з кінця XVIII ст., постійно брали участь у розвідках родовищ кам'яного вугілля, залізної руди та інших корисних копалин у Донбасі та за його межами. Розвідувальні партії, що споряджались рудником, працювали поблизу сіл Нижнього, Родакове, Зайцева, Городовці й у багатьох інших місцях Донбасу, а також у Криму, Тульській губернії, Молдавії, Західного Сибіру і навіть на Далекому Сході й острові Сахалін. Лисичанський, а потім й інші казенні рудники, що належали Луганському ливарному заводу, сприяли поширенню і застосуванню більш досконалих методів видобутку вугілля і на приватних шахтах [9, с. 64].

40-і рр. XIX ст. були часом найвищого рівня видобутку вугілля на Лисичанському кам'яновугільному руднику, коли він досяг 700 тис. пудів на рік. Але вже наприкінці цього десятиліття видобуток вугілля почав знижуватися. Це пояснюється відсутністю надійних засобів доставки палива споживачам. Перевезення гужовим транспортом збільшувало вартість лисичанського вугілля. Тому один з основних споживачів – Чорноморський флот став купувати паливо Грушевських антрацитових рудників, звідки легше було доставляти його водним шляхом у порти Чорного моря.

Не раз робилися спроби вирішити проблему транспортування лисичанського вугілля водним шляхом. Перші досліді з організації судноплавства на Сіверському Дінці відносяться до 1818-1819 рр. У 1837 р. вони повторилися, коли з Ростова в Лисичанськ у розібраному вигляді були доставлені 4 бар-

ки. Тут їх зібрали і завантажили вугіллям, але тільки 2 з них благополучно прибули до Ростова. Невдачі були пов'язані з мілководдям і засміченістю русла річки [12, с. 36].

У 1868 р. на замовлення Лисичанського ливарного заводу був побудований пароплав «Лисичанськ». Він використовувався для перевезення різних вантажів. Однак 14 листопада 1869 р. судно отримало пробоїну і вийшло з ладу [13, с. 12].

У 1844 р. за порадою генерал-майора Чевкіна на шахті «Капітальна» встановили парову машину з водовідливним пристроєм. Розробки шахт № 9 і «Капітальна» були з'єднані діагональним відкаточним ходом. У шахті № 9 відкатка вугілля проводилася у візках, які вміщували до 15 пудів. Вони рухалися по рейках із смугового заліза. У діагональному відкаточному ході було два рейкових шляхи і бремсберг. Підйом вугілля здійснювався чотирьохкінним комірком. На шахті «Капітальна» вугілля на поверхню підіймали клітьми, які були оснащені спеціальним механізмом, що називався «парашут» [5].

У середині XIX ст. на землях, відведених Лисичанському руднику було відомо 23 кам'яновугільних шари. З них тільки 7 вважалися придатними до розробки. В їхньому числі «Лисичанський», «Мейн», «Сплінт», «Кеннельській». Найменування ці давалися англійцями, тому що вони були схожі на англійські шари. Був у надрах Лисичанська ще шар «Чері» (вишня). Таку назву отримав він від того, що мав червонуватий колір. Усе вугілля Лисичанського родовища слабкоспільне. Воно містило від 50 до 52 % коксу. Крім власне Лисичанського родовища, відкритого в урочищі Лисича балка, розроблялися шари в Ісаєвій, Орловській і Матроській балках. В Орловській балці був шар «Олів'єрі», названий за ім'ям гірничого інженера А. І. Олів'єрі, який відкрив цей шар [1, с. 99].

У 30-х і 40-х рр. XIX ст. видобуток вугілля на Лисичанському руднику йшов на підйом. У 1837 р. близько 100 тис. пудів вугілля було заготовлено для Чорноморського пароплавства. На початку 40-х років це пароплавство споживало від 100 до 200 тис. пудів лисичанського вугілля щорічно. У 1846 р. видобуток Лисичанського рудника склав 411180 пудів вугілля. З цієї кількості було продано у Воронежську губернію генерал-майору Чорткову для цукробурякового заводу 101226 пудів, у м. Слов'янськ на заводи солеварень 107985 пудів, у м. Бахмут на опалення 22983 пуди. У Луганський завод відправили 73141 пуд, а 15899 пудів витратили на опалення в Лисичанську [6].

З розвитком вуглевидобутку праця шахтарів вдосконалювалася, набувала спеціалізацію. Серед гірників виділялися підбійники, кріпильники, прохідники, саночники. З упровадженням на шахтах механізмів і машин з'явилися спеціальності машиністів, слюсарів та інших працівників, зайнятих обслуговуванням техніки при видобутку вугілля. На Ли-

сичанському руднику при прокатці твердих порід застосовувалися вибухові роботи. Життя вимагало вдосконалення та оплати праці шахтарів. Довгий час вона залишалася грошово-натуральною. Майстровий отримував 2 пуди борошна на місяць і пуд на утримання, а грошова платня становила 20 руб. на рік. Така плата не стимулювала зростання продуктивності праці. На початку 40-х років на руднику застосовували відрядну оплату праці. У 1843 р. її застосування було дозволено Гірничою радою. Однак на руднику вона не завжди давала позитивний ефект. Керуючий Лисичанським рудником В. Соколов доповідав у головну контору заводу, що в лютому 1840 р. на шахті № 7 пройдено на дуже міцному вапняку тільки 2 фути і на пісковикі півтора фути. За це робітникам належало разом з відливом води всього 13 руб. 99 коп. Витратили же матеріалів на велику суму. Так що 15 майстрових не тільки нічого не заробили, але навіть залишилися винні 15 руб. 91 коп. Керуючий просив виплатити шахтарям хоча б окладну платню, тому як ціни на провіант і фураж проти минулого 1839 р. значно підвищилися [8, с. 213].

Лисичанський рудник розвивався у складних умовах. До середини XIX ст. він опинився в несприятливій ситуації. З одного боку, удосконалювалася система розробки вугілля, вводилися технічні нововведення. З іншого боку, падав попит на вугілля. Головна причина в тому, що в ряді районів Донбасу з'явилися приватні кам'яновугільні розробки. Ще у 20-і роки виникли поміщицькі й селянські шахти в Бахмутському і Слов'янському повітах. Стрімко розвивався видобуток антрациту в Грушевському гірничому районі. Ці шахти лежали ближче до основних споживачів, їхнє вугілля було дешевше. Скорочувалися поставки лисичанського вугілля і в Луганський ливарний завод. Позначалася і відсутність надійних транспортних сполучень Лисичанська зі споживачами [11, с. 112].

Висновок. Перший рудник Донбасу в Лисичій балці проіснував майже століття. Він зіграв видатну роль в організації та вдосконаленні гірничої справи. На Лисичанському руднику покладено початок промислової розробки кам'яного вугілля не тільки в Донецькому басейні, а й в усій Російській імперії. Разом з Луганським ливарним заводом він стояв у витоків виникнення вугільно-металургійного комплексу. Тут був отриманий перший в історії Донбасу та Росії кам'яновугільний кокс. На першому руднику Донбасу зародився героїчний загін робітничого класу – шахтарі. Велика роль Лисичанського рудника також і в проведенні розвідки корисних копалин, в організації гірничої освіти в Донбасі, поширенні знань у галузі гірничої справи.

Ця тема має перспективи подальшого дослідження, зокрема, що стосується діяльності шахт Донбасу в другій половині XIX ст. та умов праці шахтарів.

Література

1. Алексеева Л. И. Ворошиловград. Путеводитель / Л. И. Алексеева. – Донецк: Донбасс, 1986. – 96 с.
2. Бакулев Г. Д. Развитие угольной промышленности донецкого бассейна / Г. Д. Бакулев. – М.: Политиздат, 1955. – 671 с.
3. Донецкий край. Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Донецкий_край.
4. История Лисичанска – Первый шахтерский поселок Донбасса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lisichansk.info/viewpage.php?page_id=73.
5. История Луганского края // Петровчанка. – 2008. – 17 вересня (№ 38).
6. История Луганского края [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://softacademy.lnpu.edu.ua/Programs/Luhansk/>.
7. История технического развития угольной промышленности Донбасса: В 2-х т. / Отв. ред. А. Н. Щербань. – К.: Наук. думка, 1969. – Т. 2. – 262 с.
8. Книга о Донбассе: Природа. Люди. Дела / сост. С. П. Булкин, А. И. Лазаренко. – 2-е изд., перераб. и доп. – Донецк: Знак Почета, 1977. – 286 с.
9. Костыря Ю. П. Страницы старого Донбасса: историко-краеведческие очерки / Ю. П. Костыря. – Донецк: УКРНТЭК, 1991. – 477 с.
10. Население и трудовые ресурсы Донбасса / Отв. ред. Н. Г. Чумаченко. – К.: Наук. думка, 1977. – 255 с.
11. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні / О. О. Нестеренко. – К.: Наук. думка, 1959. – Ч. 1. – 496 с.
12. Подов В. И. История Донбасса: В 3 т. Донбасс в XVII-XVIII веках / В. И. Подов. – Луганск: Альма-матер, 2004. – Т. 1. – 336 с.
13. Потолов С. И. Рабочие Донбасса в XIX веке / С. И. Потолов. – М.-Л., 1963. – 186 с.
14. Потолов С. И. Рождение великана: страницы летописи жизни и борьбы рабочих Донбасса / С. И. Потолов. – Донецк: Донбасс, 1972. – 248 с.
15. Середенко М. М. Чорна металургія України. 1917-1957 / М. М. Середенко. – К., 1957. – 166 с.
16. Шахтеры Донбасса / Сост. Л. Б. Калнаухов – К.: Мистецтво, 1977. – 192 с.

References

1. Alekseeva L. I. Voroshilovgrad. Putevoditel' / L. I. Alekseeva. – Donetsk: Donbass, 1986. – 96 s.
2. Bakulev G.D. Razvitie ugol'noy promyshlennosti donetskogo basseyna / G. D. Bakulev. – M.: Politizdat, 1955. – 671 s.
3. Donets'kyu kray. Vikipediya [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: https://uk.wikipedia.org/wiki/Donets'kyu_kray.
4. Istoriya Lisichanska – Pervyy shakhterskiy poselok Donbassa [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupu: http://lisichansk.info/viewpage.php?page_id=73.
5. Istoriya Luganskogo kraya // Petrovchanka. – 2008. – 17 veresnya (№ 38).
6. Istoriya Luganskogo kraya [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://softacademy.lnpu.edu.ua/Programs/Luhansk/>.
7. Istoriya tekhnicheskogo razvitiya ugol'noy promyshlennosti Donbassa: V 2-kh t. / Отв. ред.

- A. N. Shcherban'. – K.: Nauk. dumka, 1969. – Т. 2. – 262 s.
8. Kniga o Donbasse: Priroda. Lyudi. Dela / sost. S. P. Bulkin, A. I. Lazarenko. – 2-e izd., pererab. i dop. – Donetsk: Znak Pocheta, 1977. – 286 s.
9. Kostyrya Yu. P. Stranitsy starogo Donbassa: istoriko-kraevedcheskie ocherki / Yu. P. Kostyrya. – Donetsk: UKRNTEK, 1991. – 477 s.
10. Naselenie i trudovye resursy Donbassa / Отв. ред. N. G. Chumachenko – K.: Nauk. dumka, 1977. – 255 s.
11. Nesterenko O. O. Rozvytok promyslovosti na Ukrayini / O. O. Nesterenko. – K.: Nauk. dumka, 1959. – Ch. 1. – 496 s.
12. Podov V. I. Istoriya Donbassa: V 3 t. Donbass v XVII-XVIII vekakh / V. I. Podov – Lugansk: Al'ma-mater, 2004. – Т. 1. – 336 s.
13. Potolov S. I. Robochie Donbassa v XIX veke / S. I. Potolov – M.-L., 1963. – 186 s.
14. Potolov S. I. Rozhdenie velikana: stranitsy letopisi zhizni i bor'by rabochikh Donbassa / S. I. Potolov. – Donetsk: Donbass, 1972. – 248 s.
15. Seredenko M. M. Chorna metalurhiya Ukrayiny. 1917-1957 / M. M. Seredenko. – K., 1957. – 166 s.
16. Shakhtery Donbassa / Sost. L. B. Kalnaukhov. – K.: Mistetstvo, 1977. – 192 s.

Довжук И.В. Первый рудник Донбасса

В статье рассмотрено основание в 1795 г. на земле крестьян села Верхнего, вблизи балки Лисичьей каменноугольного рудника, который положил начало промышленной разработки каменного угля в Донецком бассейне. Отмечено, что Лисичанский каменноугольный рудник в до-реформенный период являл собой мануфактурное производство крепостнического типа. Он принадлежал государству, базировался исключительно на ручном принудительном труде, комплектовался рабочей силой на основе крепостного права.

Ключевые слова: Донбасс, каменный уголь, Лисичья балка, рудник, угледобывающая промышленность.

Dovzhuk I.V. The first mine of Donbass

The article tells about foundation of Verhnyoye village on the peasants' land in 1795. It was in the vicinity of the Lysychaya Coal mine, which had initiated industrial coal development in the Donets Basin. It has been noted that the Coal mine was a manufacturing production of feudal type. It was the state's property and was exclusively based on a manual forced labor as well as completed with a workforce from serfdom.

Keywords: Donbass, coal, Lysycha beam, mine, coal industry.

Довжук Ігор Володимирович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри документознавства Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, (м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл.) e-mail: i.v.dovzhuk@ukr.net

Рецензент: д.іст.н., проф. **Литвиненко Р.О.**

Стаття подана 22.08.2017.